

על הקשר שבין אתרופולוגיה ובין המחקר המודיעיני

סא"ל גיל

במאמר זה יוצג היבט של המחקר המודיעיני, שלדעת הכותב, ראוי לתשומת לב רבה יותר מזו הניתנת לו כיום – הצורך בהכרת תרבותו של היריב. זאת לנוכח ההשפעה שיש לדעתו לתרבות על האופן שבו כל חברה מגבשת את דפוסי הלחימה שלה

הצורך להבין את תרבות היריב

כאשר עורכים השוואה בין המחקר המודיעיני למחקר האקדמי, נהוג לבחון את המודיעין ביחס למחקר במסגרת מדעי הרוח, ובפרט ביחס למחקר ההיסטורי, על גווני השונים. אין מחלוקת על כך, שבין שני התחומים יש הרבה מן המשותף. עם זאת, לנוכח הפתיחות הקיימת כיום במחקר האקדמי לגבי שילוב בין תחומים, נדרש גם המחקר המודיעיני לברר כיצד יוכל להעשיר את עצמו מתחומי מחקר אקדמיים אחרים, למשל, באמצעות המחקרים הנערכים במסגרת מדעי החברה בכלל, והמחקר האנתרופולוגי בפרט. במאמר זה יוצג היבט של המחקר המודיעיני הראוי, לדעתי, לתשומת לב רבה יותר מזו הניתנת לו כיום – הצורך בהכרת תרבותו של היריב. זאת, לנוכח ההשפעה שיש לתרבות על האופן שבו כל חברה מגבשת

את דפוסי הלחימה שלה. ההיסטוריון הבריטי ג'ון קיגן, אשר חקר את ההשפעה של התרבות על עיצוב דפוסי לחימה, כתב בספרו **תולדות הלחימה**: "[המלחמה] היא ביטוי של תרבות, תכופות היא קובעת דפוסי תרבותיים, ויש חברות שבהן היא התרבות עצמה"¹. בספרו תוקף קיגן את הגישה הפופולרית, המתבססת על תפיסתו של הוגה הדעות הפרוסי קלאוזביץ, לפיה "המלחמה היא המשך המדיניות", וטוען, כי זוהי הגדרה פשטנית מדי של מושג המלחמה. לדעתו של

קיגן, יותר מששולטים בהחלטה לצאת למלחמה שיקולים רציונליים ואינטרסים עליונים של מדינה, מעורבים בהחלטה הזאת רגשות אנושיים. אני נוטה להסכים עם טענתו של קיגן, לפיה לא ניתן להבין את מהות המלחמה רק במושגים אמפיריים ומדעיים טהורים. לדבריו, תהיה זו טעות לנסות להסביר החלטות שקשורות במלחמה (לפניה ובמהלכה), רק במושגים של עלות/תועלת מדינית ופוליטית, אלא יש להתייחס גם לתכונות אנושיות, העומדות לעיתים קרובות בסתירה לשיקולים רציונליים. התכונות האלה מושפעות במידה רבה על-ידי התרבות שבה פועלת החברה הנלחמת ומעוצבות על-ידה.²

ההיסטוריון הבריטי ג'ון קיגן,
אשר חקר את ההשפעה
של התרבות על עיצוב
דפוסי לחימה, כתב בספרו
תולדות הלחימה:
"[המלחמה] היא ביטוי של
תרבות, תכופות היא קובעת
דפוסי תרבותיים, ויש
חברות שבהן היא התרבות
עצמה"

את השפעות התרבות לא ניתן למדוד באופן אמפירי, ובפרט לא את השפעתה על אירועים ספציפיים, אולם לא ניתן להתעלם ממנה. הנחת היסוד היא, שבכל חברה קיימת זיקה חזקה והשפעה הדדית בין המערכת הצבאית לחברה האזרחית שממנה היא ניוונה, ועליה היא נשענת, בכל התחומים וללא יוצא מן הכלל. ההשפעה התרבותית ניכרת ברמת דוקטרינת הביטחון, ברמה המערכתית וברמת הפרט – הלוחם הבודד. לעיתים, ההשפעה הזאת חזקה יותר מכל מוסכמה צבאית אוניברסלית, בפרט במצבים קיצוניים המאפיינים את הפעילות הצבאית.

נקודה נוספת הראויה לציון היא, שההשפעה התרבותית מוחשית ורבה במיוחד כאשר מדובר על לחימה לא סדירה של ארגוני טרור וגרילה. אחד ממורי הדרך הבולטים בתחום

קצין מודיעין

עיצוב תפיסת הגרילה, המנהיג הסיני מאו טסה-טונג, ציין, כי אין זה מקרי, שלגרילה יש צורות ודפוסים שונים ומגוונים. לדבריו, ההבדלים האלה בין סוגי לוחמת הגרילה מבטאים את מאפייניהם של עמים שונים בתקופות שונות.³ כלומר, כבר ב-1937 קבע מאו טסה-טונג, כי לצביון התרבותי יש משקל חשוב בעיצוב אופן לחימת הגרילה, לפחות כמו לנתונים אחרים כגון הגיאוגרפיה של המדינה ומצבה הכלכלי.

לנוכח תרחישי האיום, שערים מתמודדת ישראל כיום, שבהם מהווים איומי הגרילה והטרור מהגבולות ומבפנים גורם משמעותי, עליה לגלות עניין מיוחד במחקר המודיעיני, שיעמוד על השורשים התרבותיים הבסיסיים של הארגונים והלוחמים הפועלים נגדה. בהקשר לכך ראוי לבחון כיצד משפיע עולמם התרבותי של לוחמי החיזבאללה והחמאס על פעילותם בארגון. מחקר בכיוון הזה יבהיר כמה מאפיינים תרבותיים, אשר יסייעו להבין מדוע הארגונים האלה ואחרים נוקטים שיטות לחימה, הנראות לנו, הישראלים, ברבריות ולא אנושיות. נוסף על כך, הבנת ההיבט התרבותי יכולה לתרום לגיבוש דרכי פעולה יעילות יותר, אשר יפגעו בארגונים האלה באופן מהותי.

הקשיים בהבנת תרבות הלחימה של האויב

המטרה של המחקר המודיעיני הצבאי היא להגיע להבנה מלאה ככל האפשר של האויב, במטרה לעמוד על פעילותו הנוכחית ולצפות את התנהגותו בעתיד. ברור, כי הבנה מוחלטת של היריב אינה אפשרית, אולם כדי להתקרב לכך ככל שניתן, יש צורך לחקור את האויב במירב היבטי המחקר האפשריים. היבט המחקר המרכזי הינו מאפייני פעילותו הצבאית (היערכות כוחותיו, שגרת פעילותו, שיטות לחימתו, מצאי מערכות הנשק השונות וכשירותן). בהיבט הזה קל יחסית לחוקר להגיע לרמה גבוהה של הכרת היריב, והדבר נעשה באמצעות שימוש במעגל עבודת המודיעין במטרה לצמצם באופן הדרגתי את פערי המידע. היבטי מחקר נוספים הם מצבו של האויב מבחינות פוליטית וכלכלית, וגם בהם ניתן – באמצעות נתונים אמפיריים רבים – לקבל תמונת מצב מהימנה ומובנת בצורה סבירה. אולם, הבנת תרבות האויב נמצאת בקטיגוריה שונה מזו של היבטי המחקר שצוינו לעיל. הקושי העיקרי בהבנת תרבות האויב נובע מכך, שלחוקר ולחברה הנחקרת יש תפיסות תרבותיות שונות. השוני הזה קיים בכל מחקר של תרבות זרה, והוא עומד ביחס ישיר למרחק שקיים בין עמדות המוצא של החוקר והחברה הנחקרת. לעיתים מתרחב הפער בין החוקר לנחקר עד כדי תהום, שספק אם

ניתן לגשר עליה, כפי שקורה במציאות של העימות הישראלי-ערבי, שבה מייצג כל צד תרבות בעלת מאפיינים שונים בתכלית. יואל בן-פורת התייחס לסוגיית הפער התרבותי בין הישראלים לערבים: "ומה ביחס לקצר בתקשורת כפונקציה של פער תרבות? כוונתי לשוני ולא לרמה. גם אלה בקרבנו היודעים ערבית, ואפילו על בוריה, האם בהכרח גם מבינים ערבים?"⁴ הפער התרבותי הבסיסי יוצר קשיים לחוקר בהבנת הנחקר בכל הרמות, החל מהרמה האסטרטגית-מדינית וכלה ברמה הטקטית. קיימות דוגמאות רבות לכך, ששיקולים ופערם תרבותיים

ההיסטוריון
הבריטי ג'ון קינג
תוקף את
קלאוזוביץ בטוענו
כי ההגדרה
"המלחמה היא
המשך המדיניות"
פשטנית מדי מכדי
להגדיר את המושג
"מלחמה"

גורל קארל
פון-קלאוזוביץ –
הוגה הדעות
הצבאי הפרוסי

באו לידי ביטוי במשך השנים בעימותים בין ישראל למדינות ערב, אולם לדעתי הדוגמה המובהקת ביותר הינה מלחמת יום הכיפורים. במלחמה הזאת מילאו שיקולים תרבותיים תפקיד חשוב, ובכלל זה החלטת מדינות ערב לפתוח במלחמה, שנבעה במידה רבה מהרצון להשיב את הכבוד שנפגע במלחמת ששת הימים. התרבות הישראלית והתרבות הערבית מתייחסות באופן שונה לערך "כבוד", וספק אם מנהיג ישראלי ישלב במסכת שיקוליו בהכרעה גורלית כגון יציאה למלחמה. נראה, כי הדברים שונים בצד הערבי.

ברור לשאלה הזאת, וספק אם יש מישהו היכול לתת מענה לכך, אולם הנחת היסוד היא, כי בני אותה תרבות מבינים זה את זה. במסגרת ההבנה הזאת, מושגי התרבות בתחומים השונים, כולל בתחום הצבאי, נהירים להם. הנחת יסוד נוספת הינה, כי בני תרבויות שונות, גם אם מדובר בחוקרים במודיעין ובאקדמיה, לא יבינו בהכרח באותו אופן את אותם מונחים.

מדוע יש צורך בהשוואה למחקר האקדמי האנתרופולוגי

המחקר האנתרופולוגי מנסה – בדומה למחקר המודיעיני, אם כי ממניעים אחרים כמובן – להבין חברה זרה לו, תרבות אחרת. לא רק צורכי חוקר המודיעין והאנתרופולוג דומים, אלא שקיים דמיון גם בשיטות לאיסוף מידע שבהם הם משתמשים – תצפית, האזנה ותחקור. לפיכך, יש מקום לבחון כיצד נתפסת סוגיית הפער התרבותי במחקר בכלל ובמחקר האנתרופולוגי בפרט.

עם זאת יש לציין, כי קיימים כמה הבדלים מהותיים בין המחקר המודיעיני הצבאי לבין המחקר האנתרופולוגי:

- ההתרשמות של החוקר האנתרופולוגי מהחברה הנחקרת היא על-פירוב בלתי-אמצעית, ואילו חוקר המודיעין נזון ממתווכים, המחדירים לדיווחיהם, באופן בלתי-נמנע, את האינטרפרטציה האישית שלהם.⁵
- האנתרופולוג זוכה בדרך-כלל לשיתוף פעולה מצד הנחקרים, היכולים להבהיר לו סוגיות לא-מובנות. דווקא בשל ההבדלים האלה ראוי לבחון, האם האנתרופולוג, הפועל בתנאים נוחים ביחס לחוקר המודיעיני, מצליח להתגבר על בעיית הפער התרבותי הבסיסי.

כיצד רואים האנתרופולוגים את סוגיית הפער התרבותי

בספרו המקיף אודות הפילוסופיה של ההיסטוריה, **חשיבה היסטורית**, מנתח אלעזר וינריב את הקשיים שבהם נתקל האנתרופולוג בעת מחקר של תרבות זרה. וינריב מפרט את גישתו של האנתרופולוג פיטר וינץ, אשר מגדיר את שורש הבעיה של הכרת חברה אחרת בכך, שקיימים כללי תרבות שונים לכל חברה וחברה. בתוך כך מציין וינריב, כי "על פי תפיסה זו [של וינץ], מלבד המושגים הכלליים ביותר של לידה, מין ומוות, אין עקרונות או כללים אוניברסליים, היפים לכל אדם באשר הוא אדם, ומלווים כל חברה [...]. בחברות שונות מקובלות אמות מידה שונות להתנהגות רציונלית, ודרכים רציונליות שונות לקבל אמונות כאמיתיות".¹⁰ וינץ סבור אפוא, כי הפערים בין התרבויות

ההיסטוריות פטריק סיל, מציין: "הערבים והישראלים החזיקו בתפיסות שונות מיסודן לגבי משמעותה של מלחמת אוקטובר. בהפרזה האופיינית להם האמינו הערבים, שמלחמה זו שינתה את פני העולם, שברה את הקיפאון, **נקמה את המפלה של 1967 והחזירה להם את כבודם העצמי** [ההדגשה שלי – ג"ר]."⁵ החוקר שמואל בר, מציין: "הטיעון [...] כאילו היעד המרכזי [של הערבים] היה סילוק חרפת 1967 והחזרת הביטחון העצמי למצרים [...] אינו סותר את הרעיון האסטרטגי המרכזי של התמודדות עם הדוקטרינה הביטחונית הישראלית, נהפוך הוא".⁶ ברמה האופרטיבית נכללו גורמי השפעה תרבותיים

"האם יש משהו כמו 'אופי לאומי' או כמו 'אישיות בסיסית'?"

פרופ' אלוף יהושפט הרכבי

במכלול השיקולים שהובאו בחשבון בעת גיבוש תוכנית המתקפה של המצרים. שאולי, הרמטכ"ל המצרי באותה תקופה כתב: "בראש סולם העדיפויות של הישראלים עמדו לפיכך שתי מטרות. הראשונה היתה להימנע מאבידות. אובדן ציוד, ויהיה מתוחכם ויקר ככל שיהיה, אינו עשוי לזעזע אותם [...] אך נפילת חייל בודד פגעה בהם קשות".⁷ כלומר, הבנת הרגישות של הצד הישראלי לאבידות כמאפיין תרבותי כולל אותרה כנקודת תורפה, שאותה התכוונה מצרים לנצל כאחד מגורמי ההכרעה בשדה הקרב.

בשל קוצר היריעה, אין בכוונתי לדון במסגרת מאמר זה בהגדרת המושג תרבות בכלל, ותרבות של עם בפרט. יהושפט הרכבי במאמרו "קשיים בלימוד עמים זרים", מעלה את הסוגיה הזאת, ואף תוהה: "האם יש משהו כמו 'אופי לאומי', או כמו 'אישיות בסיסית'?"⁸ הרכבי אינו נותן מענה

השונות הם מהותיים וכי הם קיימים לגבי המושגים הבסיסיים ביותר. הדבר מעלה ספק באשר ליכולתו של החוקר להתעלם מהחשיבה הרציונלית שטבועה בו ולהבין תפיסה רציונלית אחרת. הוא אף מחריף את הפער בטענתו, כי "אין מדובר כאן בשתי דרכים שונות של ראיית המציאות, אלא בשתי מציאויות שונות".¹¹

עם זאת, גישתו של וינץ' מציגה היבט אחד בלבד של הסוגיה והוא, כי קיים פער מהותי בין נקודת ההשקפה של החוקר לעומת זו של הנחקר. ההיבט האחר הוא השאלה, האם ניתן לגשר על הפער הזה, האם יכול החוקר להפוך לדובר של שפת התרבות הזרה לו. מובן שהמונח "דובר השפה" אינו מצטמצם ליכולת המילולית, והוא מתייחס בעיקר להבנת המנטליות של החברה הנחקרת. וינריב מציע הבחנה בין מידת השליטה בשפה ובין המנטליות השונה, והיא היכולת לענות, בצורה מהימנה, במקום בני החברה הנחקרת מדוע הם פעלו באופן מסוים. אולם, השאלה העיקרית היא, האם ניתן להגיע לרמת היכרות כזאת.¹²

וינריב נותן תשובה חלקית לשאלה הזאת ומציין, כי קיימים אנתרופולוגים נוספים, שדעתם שונה מזו של וינץ' והם סבורים, כי קיים בסיס רציונלי משותף רחב לכלל התרבות האנושית, וכי על יסוד התפיסה הזאת ניתן להניח, כי קיים בסיס משותף לחוקר ולנחקר. אולם, בסיכומו של דבר, גם המפרשים המקילים ביותר של וינץ' אינם יכולים להתעלם מכך, שתמיד ישאר גרעין לא מופצח ולא מופענח בקרב החברה הנחקרת. הגרעין הזה ייוותר בגדר נעלם עבור החוקר, ואת פשרו הוא ייאלץ, במודע, לתרגם לרציונל שלו

שאזלי, הרמטכ"ל המצרי
באותה תקופה כתב: "בראש
סולם העדיפויות של
הישראלים עמדו לפיכך שתי
מטרות. הראשונה היתה
להימנע מאבידות. אובדן ציוד,
ויהיה מתוכם ויקר ככל
שיהיה, אינו עשוי לזעזע
אותם [...] אך נפילת חייל
בודד פגעה בהם קשות."
כלומר, הבנת הרגישות של
הצד הישראלי לאבידות
כמאפיין תרבותי כולל
אותרה כנקודת תורפה,
שאותה התכוונה מצרים
לנצל כאחד מגורמי ההכרעה
בשדה הקרב

ולהסבירו באופן הזה. נוסף על בעיית ההבנה קיימת סוגיית התרגום. בסופו של דבר, מחויב האנתרופולוג, בדומה לחוקר המודיעין, להציג את ממצאיו בפני חברתו הוא, ובשפה המובנת להם. החוקרים מסכימים, כי כל תרגום משנה את הדברים ומסלף אותם גם אם החוקר הגיע לרמה גבוהה של הבנת החברה הנחקרת. לסיכום סוגיית הפער התרבותי מציין וינריב: "לדעתנו, לבעיית ההכרה של תקופה אחרת, לבעיית ההבנה של חברה זרה, עדיין לא הוצע פתרון מניח את הדעת".¹³

הראייה האקדמית מכירה אפוא בכך שקיימת בעיה, שכנראה אינה ניתנת לפתרון מלא, באשר ליכולת להבין תרבות אחרת. המחקר אינו

אנואר א-סאדאת,
נשיא מצרים
במלחמת יום
הכיפורים,
ושאזלי, רמטכ"ל
צבא מצרים
במלחמה ההיא

נקודת התצפית הנוספת
על האויב – הראייה
התרבותית – תניב
תובנות מודיעיניות
משמעותיות, אשר
יאפשרו לקבל תמונת
מצב טובה יותר, והדבר
יסייע לחזות מהלכים
בעתיד

לוחמים מארגון
החיזבאללה

מצפה, שהסוגיה הזאת תרפה את ידי האנתרופולוג במאמציו
להכיר את החברה הנחקרת, אלא תחייב אותו לפעול תוך

שיעור באמל"ח
בארגון
החיזבאללה

הגברת המודעות לעצם קיומה של הבעיה הזאת. המודעות
לפער התרבותי תשפיע בשני מישורים במקביל. המישור
האחד הוא הערכה זהירה ובדוקה יותר של החוקר במתן
פירושים לפעולות של הצד השני, והמישור השני הינו הקדשת
יותר משאבים וזמן לשם הגעה לרמת היכרות טובה יותר
עם היריב בהיבטים שעד כה זכו לתשומת לב מעטה יחסית,
כגון הכרת תרבותו והמנטליות שלו. ההיבטים האלה
משפיעים בהכרח על דרך מחשבנו ועל אופן קבלת
ההחלטות גם במסגרת הפעילות הצבאית.

הכרה טובה יותר של תרבותו של הצד השני יכולה
להיעשות על-ידי שילוב פרקים בהכרת התרבות של היריב
במהלך תהליך הכשרת החוקר. במסגרת הפעילות השוטפת
צריכים גורמי המחקר לבצע הכוונה מתאימה של מקורות
האיסוף לנושא הזה ולעבוד בשיתוף גורמי מחקר מקבילים
בתחום האקדמי. לדעתי, הכרת התרבות של היריב צריכה
להיות נחלת רבים ככל האפשר מקרב ציבור החוקרים. תהיה
זו טעות להסתמך על שכבה דקה של מומחים בשל החיוניות
שיש להיבט המחקרי הזה לכלל העוסקים בתחום.

צעד גדול נוסף לקראת הכרה טובה יותר של תרבות
אחרת הינו שליטה בשפה של אותה חברה. הכרת לשונה
של חברה הינה מרכיב משמעותי בהבקעת החומות המקיפות
אותה. במציאות הספציפית של האזור שלנו, בולטת
העובדה, כי די בהכרת שפה זרה אחת – השפה הערבית –
כדי להיות בעלי נגישות טובה לכל העמים שסובבים אותנו.
לפיכך, כל חוקר מודיעין בישראל צריך לשאוף לשלוט בשפה
הערבית, בין היתר בשל היתרונות שמקנה הידיעה הזאת
בדרך להבנת התרבות של היריב.

סיכום

אין ספק, כי הפער בתפיסות הבסיסיות, בין היתר
התרבותיות, בין החוקר והנחקר הינו אחד הקשיים
העיקריים שעיינם מתמודדת עבודת המודיעין. הפער הזה
נתפס, ובצדק, כאחד הגורמים לכשלונות המודיעיניים.
אפרים קם, אשר חקר את תופעת ההפתעה ציין: "קשיחותה
של מערכת התפיסות והאמונות של הפרט – מערכת שאין
לה תחליף לצורך ניתוח המידע והבנתו, היא הגורם העיקרי
לתפיסה הלקויה והמעוותת של המידע המתקבל".¹⁵ המטרה
שאליה חתר מאמר זה אינה לחלוק על קביעה זו, אלא
לחזקה וכן להצביע על אחד הגורמים העיקריים להיווצרות
בעיה זו – סוגיית הפער התרבותי הבסיסי.

נראה לי, כי לנוכח הפער התרבותי הקיים בין החברה
הישראלית לבין החברות הערביות שסובבות אותה, כאשר
כל צד מייצג באופן מהותי תפיסה תרבותית שונה, הבעיה

מודעות לקשיים בהבנה וביכולת לתרגם את ממצאיו לשפתו.
לדעתי, יש ליישם את הגישה הזאת גם במחקר המודיעיני.
יהושפט הרכבי הגדיר זאת כך: "האנתרופולוגים היו ערים
לבעיית הפער התרבותי בינם ובין אובייקט לימודם, ומכאן
הצורך שלהם בזהירות. מודעות כזו אין בהכרח ללומדים
כיום עם זר מודרני".¹⁴

דרכים למזער את הנזק שיכולה לגרום ההשקפה התרבותית השונה

כאמור, הפער התרבותי יכול לעורר קשיים בהבנת רציונל
ההתנהגות של האויב גם כאשר יכולות האיסוף מאפשרות
ראייה כמעט מלאה של ההתרחשויות. הדרך העיקרית
להימנעות מהכשלים שיכולים לנבוע מכך הינה, ראשית כול,

כשנחזור, וחזיר לי להזמין לבירור את ראש ענף אנתרופולוגיה...

הזאת אף מחריפה. לדעתי, נקודת התצפית הנוספת על האויב – הראייה התרבותית – תניב תובנות מודיעיניות משמעותיות, אשר יאפשרו לקבל תמונת מצב טובה יותר, והדבר יסייע לחזות מהלכים בעתיד.

לא ניתן לפי דעתי לסיים מאמר זה מבלי לתת את הדעת לנקודה חשובה נוספת, והיא הצורך במעקב רצוף אחר התרבות של היריב. לא ניתן להסתפק בהכרת תרבותו בנקודת זמן מסוימת, ויש צורך במעקב שוטף ועקבי אחר התמורות והשינויים התרבותיים שעוברת כל חברה, כדי לעמוד על השפעתם של אלה על המערכת הצבאית שלה. לנוכח היקף העיסוק הנדרש נותרות פתוחות השאלות: האם במסגרת המחקר הצבאי ניתן בכלל

לחקור את התרבות של החברה, שבה פועל צבא האויב, ואם כן, האם המודיעין הצבאי צריך לפתח יכולת כזאת, או שעדיף לסמוך את ידו על שיתוף הפעולה של החוקרים האקדמיים?

הערות

1. גיון קיגן, **תולדות הלחימה**, דביר, תל-אביב, 1996, עמ' 26.
2. **שם**, עמ' 19. יש להדגיש, כי קיגן אינו נוטה לזלזול ברעיון של קלאוזוביץ, או לבטלו, והוא אף מנצל את העובדה, שקלאוזוביץ הצביע על קיומה של שיטתיות או מכנה משותף לכלל העשייה המלחמתית. אולם קיגן שם את הדגש במקום אחר וטוען, כי בפועל שולטים הרגש והתכונות האנושיות הבסיסיות של יצר הרס, ולא בהכרח רק השכל ושיקולים רציונליים.
3. יהושפט הרכבי, **על הגרילה**, מערכות, תל-אביב, 1971, עמ' 158.
4. יואל בן-פורת, "הערכות מודיעין – מדוע הן קורסות?", בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות, תל-אביב, 1987, עמ' 231.
5. פטריק סיל, **אסד – המאבק על המזרח התיכון**, מערכות, תל-אביב, 1993, עמ' 235.
6. שמואל בר, **מלחמת יום הכיפורים בעיני הערבים**, מערכות, 1986, עמ' 32.
7. סעד אל-דין אל-שאולי, **חציית התעלה**, מערכות, תל-אביב, 1987, עמ' 18.
8. יהושפט הרכבי, "קשיים בלימוד עמים זרים", בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות,

1987, עמ' 266.

9. האנתרופולוג קליפורד גירץ מצביע על כך, שלמעשה כל אינפורמטור (מודיע) המוסר מידע, מצרף לדיווח שלו את ההבחנה האישית שלו. הוא טוען, כי למעשה אין אפשרות להעביר דיווח המנוטרל לחלוטין מנימה אישית. גירץ עושה לפיכך הבחנה בין תיאור "גדוש" ובין תיאור "מחוק". להרחבה ראו קליפורד גירץ, **פרשנויות של תרבויות**, כתר, ירושלים, 1973, עמ' 15-23. עם זאת ברור, כי משימת ניפוי הדיווח "הגדוש" קשה הרבה יותר לחוקר המודיעין בשל הקושי שלו לתחקר את המודיעים שלו.

10. אלעזר וינריב, **חשיבה היסטורית**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1987, עמ' 271.

11. **שם**, עמ' 272.

12. **שם**, עמ' 260.

13. **שם**, עמ' 285.

14. יהושפט הרכבי, "קשיים בלימוד עמים זרים", בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות, תל-אביב, 1987, עמ' 268.

15. אפרים קס, "מתקפת פתע – כשלים ואמצעי מנע", בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות, תל-אביב, 1987, עמ' 322.

